

Азиз К.

**МАМЛЕКЕТ БАШЧЫСЫ ИНСТИТУТУНУН ӨНҮГҮҮСҮНҮН САЯСИЙ
ФАКТОРЛОРУ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

Азиз К.

**ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТА
ГЛАВЫ ГОСУДАРСТВА**

K. Aziz

**POLITICAL FACTORS AND FUTURE DEVELOPMENT
INSTITUTE HEAD OF STATE**

УДК: 342.51

Бул макалада, автор мамлекет башчы институтунун өнүгүүсүнүн саясий факторлордун жана перспективаларын изилдеп чыгат.

Негизги сөздөр: саясий факторлор, мамлекет башчысы, бийлик, саясий партиялар, ыйгарым укуктар.

В настоящей статье, автор исследует политические факторы и перспективы развития института главы государства.

Ключевые слова: политические факторы, глава государства, власть, политической партии, полномочия.

In this article, the author explores the political factors and prospects of development of the institution head of state.

Key words: political factors, the head of state, government, political party, powers.

Мурунку совет мейкиндигинде мамлекет башчылары эл тарабынан гана шайлана тургандыгы жалпыга белгилүү. Анын үстүнө жашыруун добуш берүүнү камсыз кылуу жалпы, тике, тең шайлоо укугунун негизинде ишке ашырылат. Эгерде шайлоо мыйзамдарын юридикалык көз караштан карай турган болсок, ал дайыма демократиялуу жана жалпы таанылган бардык эл аралык стандарттарга ылайык келет, деп эсептелип келгендиги талашсыз.

Ошону менен бирге, КМШ өлкөлөрүнүн практикасынан көп учурда көрүнүп жүргөндөй, бул өндүү тексттер көп учурда номиналдык мүнөзгө ээ экендигин танып болбойт. Айрым өлкөлөрдө мамлекет башчылары алмаштырылып келсе, башкаларында алар мамлекеттик төңкөрүштөрдүн натыйжасында бийликке келишкен. 2005-жылы март-апрель айларында Кыргызстандын биринчи президенти А.А.Акаев да калктын оппозициялык маанайдагы бөлүгүнүн кысымы астында куулуп чыккан жана отставкага кетүүгө аргасыз болгон [1]. 2010-жылы апрелде өлкөнүн экинчи президенти К.С. Бакиев да ушундай эле ыкма менен кызматынан кеткен [2].

Эгерде мурунку советтик мамлекеттердин практикасынан мисал келтирсек, Азербайжандын эки президенти А.Н. Муталибов [3] жана А. Эльчибей [4] да өз учурунда ушундай эле жол менен кызматынан айдалган. 1992-жылы куралдуу күч колдонуу менен Грузиянын президенти З. Гамсахурдия [5] кызматынан кол жууган, анан аны алмаштырган

Э.А.Шеварнадзе ага карата оппозициялык маанайдагы парламент менен кагылышуунун натыйжасында өзү да отставкага кетүүгө аргасыз болду. 1998-жылы Армениянын башкаруучу чөйрөлөрүндө пайда болгон жараккага байланыштуу бул мамлекеттин башчысы Л.А. Тер-Петросян да отставкага кетүүгө мажбур болду. 2014-жылы 22-февралда Жогорку Рада тарабынан, импичмент процедурасын жасабай туруп, Украинанын 4-президенти В.Ф. Янукович [6] «конституциялык ыйгарымдарын ишке ашыруудан конституциялык эмес ыкма менен өз алдынча четтеп калган» деген формулировка менен президенттик бийлигинен ажыратылган.

Саясий талдоолор көрсөткөндөй, конституциялык реформа сыяктанган аракеттердин жардамы менен өз бийлигин күчөтүүгө мамлекет башчыларынын умтулуусу дайыма жогоркудай жагдайдын пайда болушуна негизги себепчи болот. Мисалы, бир адамдын мамлекет башчысы кызматында «удаасы менен эки мөөнөттөн ашык эмес» болуусуна чектөөнү Конституциялык сот аркылуу «айланып өтүүнү камсыз кылуу» менен президенттик ыйгарымдарынын мөөнөтүн узартууга жана референдум дайындоо укугун ишке ашыруу аркылуу президенттик бийликти күчөтүүнү, же болбосо, оппозициядагы партиялардын өкүлдөрүнүн бийликке келүү мүмкүнчүлүгүн төмөндөтүү максатында андай партиялардын иштешине «жасалма» бөгөттөрдү түзүүнү айтсак болот.

Кыргыз коомунда дал ушундай терс кубулуштардын болушу ушул изилдөөдө белгиленгендей мамлекет башчысынын бийлигине олуттуу чектөө киргизилишине алып келди. Эми улуттук Конституция боюнча бир адам эки жолу Кыргызстандын президенти болуп шайлана албайт. Кыргыз мамлекетинин башчысы катары ал референдум дайындоого жана КР Жогорку Кеңешине сунуштоо укугу менен мыйзамдардын долбоорлорун демилгелөөгө укуксуз.

Алгачкы эки президенттин ыйгарымдарынан айырмаланып, азыркы президент өлкөнүн Негизги мыйзамына ылайык мамлекеттик бийликтин аткаруучу бутагына таасир тийгизүүгө, ошондой эле ага башчылык кылууга укуксуз. Жалпысынан алганда,

чектөөлөр кыйла эле жетиштүү болгондугун белгилөөгө болот.

Ошону менен бирге, өлкөнүн колдонуудагы Конституциясынын негиздөөчүлөрүнүн ою саясий турмушта так өзүндөй кайталанды деп айтуу жаңылыштык болор эле. Соңку жылдардын практикасы көрсөткөндөй, иш жүзүндө кыргыз мамлекетинин башчысынын бийлиги кыйла даражада күчтүү болуп келди. Анын себебин издей турган болсок, биринчи кезекте, Жогорку Кеңештеги эки же үч эмес, бүтүндөй беш саясий партиянын өкүлчүлүгү туурасында сөз кылуу керек. Саясий күчтөрдүн мындай жайгашуусунда, тажрыйба көрсөткөндөй, депутаттык орундардын көпчүлүгүн ээлеген саясий партиянын жоктугу КР Президентинин бийлигинин күчөшүнө гана алып келет. Анткени, эгерде КР Жогорку Кеңешине президентти жактабаган партия өтүп жана парламенттик шайлоонун негизинде ал 60тан кем эмес мандатка ээ болгон болсо, анда Кыргызстандын азыркы тарыхы кыйла башка нукта жазылат болчу.

Мамлекет башчысынын ролунун жогорулашы менен иш жүзүндө «Кыргызстандын Социал-Демократиялык партиясы» саясий партиясынын бийлиги да иш жүзүндө күчөгөндүгү кызыктуу факт. Бул туурасында мамлекет башчысы А.Ш. Атамбаевдин өзү дагы Ысык-Көлдүн жээгинде журналисттер менен болгон бейформал жолугушууда аталган партия Президенттин өзүнүн партиясы болуп санала тургандыгын ачык айткан эле [7].

Өз оюбузду ырастао үчүн биз сөз болуп жаткан саясий партия парламенттин өткөн чакырылышында иштеген беш жылдык мөөнөтүнүн ичинде эч убакта оппозициянын статусунда болбогондугу менен ыраस्ताмакчыбыз. КР Жогорку Кеңешинде саясий партияларды бириктирүү, эреже катары, дайыма ушул парламенттик фракциянын айланасында болуп келди.

Бир жагынан КР президенти А.Ш. Атамбаев өзүнөн мурункулардан айырмаланып, президенттик шайлоолордо өзү өкүл болгон партияга тикеден тике тиешеси бар экендиги жашырбагандыгы балким туура чыгаар. Экинчи бир жагынан алып караганда, мындай билдирүүсү менен ал улуттук Конституциянын ченемдериндеги кандайдыр бир декларативдүүлүктүн бар экендигин ырастады. Атап айтканда, бул президентти: мамлекеттин башчысын (бир саясий партиянын эмес), элдин жана мамлекеттик бийликтин биримдигинин чаглышы катары мүнөздөгөн жобонун формалдуулугун көрсөтүп турат. Ошондой эле, президенттик иш-аракеттин мезгилинде саясий партияга мүчөлүктү жана анын менен байланышкан ар кандай аракеттерди жасоого тыюу салуунун номиналдуулугун билдирди [8].

Ошону менен бирге, мындай көрүнүш кыргыз саясатынан башка жерлерде да учурап жаткандыгын адилеттүүлүк үчүн айта кеткенибиз оң. Мисалы, ошол эле Россия менен Казакстанда «Единая Россия»

жана «Нур Отан» саясий партиялары өлкөдөгү башкаруучу партиялар. Ал экөө тең мамлекет башчыларынын саясий партиялары болуп эсептелет.

Бирок, ошол эле учурда, Кыргызстан менен Казакстандын саясатынан айырмаланып Россия мамлекетинин башчысы В.В. Путин бир эле учурда өзүн «Единая Россия» партиясынын башчысы катары кеп кыла бербейт. 2011-жылы «Единая Россиядан» оолактагандыктан, Россиянын президенти В.В. Путиндин образын пайдаланбай тургандыгы, ал эми алдыда болуучу парламенттик шайлоодо анын колдоосуна таянбай тургандыгы жөнүндө ошол эле партиянын билдирүүсү жогоруда айтылгандардын айкын далили болуп саналат [9].

Ушул мисалдарга таянганыбызда, ошондой эле өлкөнүн өткөндөгү тажрыйбасын көңүлгө туйган учурда, Кыргызстандын туруктуу жана туура өнүгүшү үчүн, мамлекет башчысынын өзүнүн бедели үчүн, биз КР президенти мамлекет башчысы катары кандайдыр бир уюмга же анын бир бөлүгүнө гана эмес, бардык нерсеге орток болууга милдеттүү деп ойлойбуз. Мындай практика биринчиден, ага КР Конституциясынын кепили катары туруктуулукту жана сөзсүз кепилдиги бар иш-аракетти камсыз кылмакчы. Экинчиден, мындай аракетти менен ал саясий партияларга жана башка уюмдарга “эртенки күнүнө” ишеним жаратмак, тигил же бул шайлоонун тууралыгына гана эмес, тигил же бул саясий акцияларды өткөрүүнүн кепилдигине ынандыра алмак. Үчүнчүсү, муну менен Кыргызстандын президенти мамлекеттик бийликтин мыйзам чыгаруу жана башка бутактарынын көз каранды эместигин иш жүзүндө камсыз кыла алмак.

Соңку мезгилде, Кыргызстанда президенттин институтун жоюу жөнүндө маселелер көп көтөрүлчү болду. Мындай пикирди жактагандардын бири Ч.И. Жакупованын көз карашы боюнча бийликтин ушул жеке адам башкарган органынан улам, биздин өлкөдө эки жолу революция болуп өтүп, бул бийликти күтүүгө көп бюджеттик каражат чыгымдалып жатыптыр [10].

Президент институтунун зарылчылыгы жөнүндө маселени айрым жарандар эле эмес, Кыргызстандагы кээ бир саясий партиялар дагы коюп жатышат. «Республика – Ата Журт» саясий партиясы бул туурасында ачык билдиргендердин бири. Бул саясий уюмдун программасында *«Конституция жазыла баштаган бардык учурда биз Өкмөт, Президент ж.б. эмне иш кылат, деген суроо коёбуз. Натыйжада бизде карама-каршылыктардын Конституциясы же башкаруунун аралаш формасы келип чыгууда»*

Көз каранды эместиктин 24 жыл анын ичинде бардык Конституцияларда Президент бардык маселелерди чечип, ал эми кемчиликтерин 24 Премьер-министрге шылтап келди. Өкмөт иштей алган жок, анткени “үй-бүлө” ага андай мүмкүнчүлүк бербеди. Натыйжада жаман окуяларга кабылдык – 2 революцияны, экономикалык кризистин жана жашоо-тур-

муштун бардык чөйрөсүндө коррупцияны баштан өткөрүп жатабыз.

Ал эми бүгүнкү күнү «үй-бүлөнүн» ордуна бизде парламент пайда болуп, министрлерди, агенттиктердин жетекчилерин партияларга таандык экендиги боюнча дайындап жатат, бирок мында өзүнүн чечими үчүн эч ким жооп бербей – жыйынтыкта улам төмөндөгөндүн үстүндөбүз. Мындай системанын келечеги жок! Жалаң башаламандык. Ушуга байланыштуу натыйжалуу мамлекетти жана башкарууну куруу үчүн биз конституциялык реформага барышыбыз керек, ал жерде чечим кабыл алгандар жооп бере тургандай болушу негизги принцип болуп калууга тийиш» [11].

Жогоруда белгиленгендерге комментарий берген учурда мындай саясий уюмдун идеологдору кыргыз элине башкаруунун түрүн тагыраак аныктап алууну сунуш кылгандыгын белгилей кетишибиз керек. Же президенттик бийликти конкреттүү орнотушубуз керек, же болбосо таза түрүндө парламенттик бийликке өтүшүбүз керек. Мында ортодогу, «аралаш» деген түшүнүктү толук алып салышыбыз керек.

Бул программанын авторлору кайсыл бир жагынан акыйкат экендиги талашсыз чындык. Анткени, чынында эле өткөн жылдардын ичинде президент катары мамлекеттик бийликти жеке басар органы Кыргызстанда негизги фигура болуп келди жана болуп жатат. Бүткүл мамлекеттин саясатын аныктоо жана акыркы чечимди кабыл алуу укугу ага гана таандык. Бирок бул туурасында ырас-тоо менен, мындай пикирдин жактоочулары президент институтун аткаруу бийлигине киргизүү жумшартып айтканда туура эмес экендиги жөнүндө эстен чыгарып жатышкандыгын белгилегибиз келет.

Биз ойлойбуз, Кыргызстан үчүн азыркы шартта кантсе да парламенттик республика салыштырмалуу айрыкча алгылыктуу болуп саналат, деген корутундуга келүүгө болот. Мына ошондуктан 2010-жылдын орто ченинен баштап демократиянын ушундай гана формасын орнотууга багыт алынды деп эсептейбиз. Эгерде жоопкерчилик туурасында айтсак, тигил же бул мамлекеттик саясатты мамлекет башчысы, премьер-министр болобу, же парламент тарабынан

аныктоо саясий формада гана жүрө тургандыгын түшүнүү керек. Башкача болушу мүмкүн эмес.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев отставкага кетти. "АКИpress". [Интернет ресурс]. URL.: <http://kg.akipress.org/news:18487>.
2. Кыргызстандын башчысы Курманбек Бакиев отставкага кетти. Маалымат-аналитикалык канал. "Ансар.Ru". [Интернет ресурс]. URL.: <http://ansar.ru/rfsng/glava-kirgizii-kurmanbek-bakiev-podal-v-otstavku>.
3. Азербайжандын биринчи президенти өз мекенине кайтты. Россиялык маалымат агенттиги «LENTA.RU». [Интернет ресурс]. URL.: <http://lenta.ru/news/2012/07/08/back/>.
4. Абульфаз Эльчибейдин өмүрү жана өлүмү. «Независимая газета» газетасынын расмий сайты. [Интернет ресурс]. URL.: http://www.ng.ru/cis/2000-08-23/5_elichbei.html.
5. Звиард Гамсахурдия: президенттен качкынга чейин. Маалымат-аналитикалык агенттик "РИА НОВОСТИ". URL.: <http://ria.ru/radio/20140912/1023778451.html>.
6. Януковичти президент наамынан ажыратышты. «Украинская правда» газетасынын сайты [Интернет ресурс]. URL.: <http://ww-w.pravda.com.ua/rus/news/2015/02/4/7057451/>.
7. А. Атамбаевдин журналистами жана эксперттер менен жолугушуусу. Коомдук телерадиоберүү корпорациясынын расмий сайты. [Интернет ресурс]. URL.: <http://ktrk.kg/ru/tv-projects/vstrecha-aatambaeva-s-zhurnalistami-i-eks-pertami>.
8. Кыргыз Республикасынын 2011-ж. 27-июнундагы Конституциясынын 60-63-беренелери // «Эркинтоо» газетасы. 2011. 28-июнь.
9. «Единая Россия» Путиндин образын шайлоо алдындагы үгүттөөдө пайдаланбастыгын пресса тактап чыкты. «NEWSru.com» маалымат агенттиги. [Интернет ресурс]. URL.: <http://www.newsru.com/russia/13aug2015/edro.html>.
10. Чолпон Жакупова: «Эгерде менден Конституциядан эмнени алып салуу керектигин сураса, мен президент институтун жоюуну сунуштар элем». «RESpublica» коомдук-саясий газетасынын сайты. [Интернет ресурс]. URL.: <http://www.respub.kg/2015/06/25>.
11. Аткаруу бийлигинин бир бутагы. Президент же Премьер-министр? // 2015-жылдагы парламенттик шайлоого сунушталган «Республика – Ата Журт» саясий партиясынын расмий программасы.

Рецензент: д.полит.н., профессор Жоробеков Ж.Ж.